

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Psychoanalyse en emoties: een aanzet tot discussie

Frans Schalkwijk

Voelen, denken en lichamelijke sensaties zijn drie elementen van een emotie. Klinische en metapsychologische opvattingen over emoties worden beschreven en monden uit in voorstellen voor een discussie over een psychoanalytische emotietheorie.

Inleiding Het psychoanalytische gedachtegoed vormt voor mij een belangrijk referentiekader, mede door de diepgang van zijn theorievorming over de persoonlijkheid en psychodynamiek van de patiënt. Concepten als conflict, onbewust, afweer of karakter zijn kenmerkend voor die persoonlijkheidstheorie. Naast het uitgebreide metapsychologische conceptuele kader is er de wereld van het klinische werk, de wereld van patiënt en analyticus, waarin wordt gevoeld, gedacht en gedaan. Als ik aan het werk ben, vallen de theoretische concepten veelal helemaal weg en vaar ik goeddeels op de gevoelswereld van de patiënt en oscilleer ik tussen versmelting daarmee en het afstand daarvan nemen. Patiënten voelen zich razend, verdrietig, blij, gevoelsvlak, verliefd, schaamtevol, schuldig, noem maar op. Op het moment dat ik die dagelijkse praktijk wil beschrijven, heb ik vanzelfsprekend weer theoretische, verklarende concepten nodig. De analyticus zou naar mijn mening in casuïstiek, indicatiestaven, supervisies en dergelijke idealiter eerst het materiaal van de patiënt en de (tegen)overdrachtsmanifestaties moeten beschrijven en dan pas abstraheren naar theoretische

Dr. F.W. Schalkwijk, psychotherapeut en psychoanalyticus i.o., is werkzaam in eigen praktijk en bij de RIAGG Zaanstreek/Waterland. Hij publiceerde verschillende boeken over muziektherapie, waaronder recentelijk *Music and people with developmental disabilities* (Kingsley Publishers, 1994) en enkele artikelen over psychoanalytische onderwerpen.

Correspondentieadres: Parnassusweg 20³, 1076 AP Amsterdam.

concepten. De vertaling van de praktijk naar de metapsychologische theorie en vice versa is vaak niet makkelijk.

In een betoog over de wetenschappelijkheid van het psychoanalytische begrippenkader schetst Van Leeuwen (1973) dat er in de psychoanalyse twee soorten verklarende hypothesen zijn. Enerzijds bestaan er verklaringen in termen van psychologische motieven en gedragsbetekenissen en anderzijds zijn er verklaringen in termen van causale mechanismen of processen van een hypothetisch psychisch apparaat. In het dagelijkse werk, aldus Van Leeuwen, gebruiken we vaak de eerstgenoemden, terwijl in het wetenschappelijke discours de laatstgenoemden veelal onderwerp van discussie zijn. Beide soorten hypothesen kunnen relatief los van elkaar een eigen leven leiden, aldus Van Leeuwen. In een uiterst boeiend artikel over gevoelens stelt Van Leeuwen (1987) dat angstgevoelens eenvoudiger te begrijpen zijn als ze niet met de bestaande metapsychologie in verband worden gebracht. Hij lijkt zich opnieuw bij die terminologische, onwerkbare tegenstelling tussen de twee niveaus van verklarende hypothesen neer te leggen, maar impliceert in zijn artikel toch ook dat hij de metapsychologie wil bezien en modificeren. Ook Sandler (1988) meent dat de vertaling van het concrete klinische werk naar de theoretische klinische concepten vaak moeilijk is. Naar zijn mening is vooral ontwikkeling van een emotietheorie nodig. Naast de aanzet van Sandler daarover zal ik in dit artikel ook gedachten van anderen en mijzelf weergeven over de plaats van emoties in zowel de klinische theorie als in de metapsychologische theorie.

Het is niet toevallig dat in het laatste decennium meer belangstelling is ontstaan voor emotietheorieën. Nieuwe theorieën komen vaak op als er onvrede bestaat over de reikwijdte van de gangbare omdat deze niet meer voldoende aansluiten bij wat er in de praktijk gebeurt. Zo kom ik bijvoorbeeld niet uit de voeten met de nadruk op agressie en seksualiteit als 'de' basisemoties om te beschrijven wat ik in de praktijk doe. Het valt mij op dat ik naast klassieke driftmatige duidingen ook veel duidingen formuleer vanuit de objectrelationele optiek. Ook voor gevoelsduidingen vanuit de opvattingen over 'holding' en 'containing' is bijvoorbeeld een aanvulling op het traditionele driftmatige begrippenkader nodig.

Dit artikel beoogt een aanzet te zijn tot een discussie over de psychoanalytische opvatting over emoties. Uitgangspunten en implicaties worden besproken, met enkele gevalsbeschrijvingen geïllustreerd, en soms stel ik wezenlijke theoretische veranderingen voor. Ik beschrijf literatuur over emoties, zoals ik die op dit moment overzie. Dit kennisgebied is zo omvangrijk dat het een dissertatie rechtvaardigt zoals die van Stein (1991), alleen al om de historische ontwikkeling in de psychoanalytische literatuur over emoties te beschrijven. Daarenboven bestaat er een veelheid aan niet-psychoanalytische literatuur over dit onderwerp die voor psychoanalytici zeer relevant is. Noodzakelijkerwijs beperk ik mij dan ook regelmatig tot een schets met verwijzing naar relevante bronnen, zonder volledigheid

te pretenderen. In het proces van lezen, denken en schrijven over dit onderwerp ben ik met name geïnspireerd door Spezzano (1993). Veel van zijn gedachten zijn in het artikel verwerkt.

Ter inleiding op de omschrijving van de in dit artikel gehanteerde begrippen wil ik een patiënt aanhalen, die me het volgende over zijn emotionele leven vertelde. 'Als ik soms op de linkerstrook van de snelweg rijd, word ik bijkans van de weg gedrukt door een automobilist die met lichtsignalen aangeeft erlangs te willen en veel te dicht op me rijdt. Ik voel m'n hart dan kloppen, de adrenaline spuit me door m'n lijf, ik voel me gloeien. Ik ben razend: weer zo'n klootzak in zijn leasebak die denkt dat de wereld alleen van hem is. Ik zou het liefst extra lang tergend langzaam links voor hem blijven rijden of hem snijden. Maar ik moet er niet aan denken dat ik dat echt zou doen, dat er een ongeluk van zou komen en nu denk ik in zo'n geval: zeker een arts op weg naar een spoedgeval. Laat ik maar opzij gaan zodat we allebei veilig kunnen doorrijden. Dat geeft wel rust.' Deze patiënt geeft mijn theorie over de componenten van een emotie vrij volledig weer door de samenstellende componenten te benoemen: lichamelijke sensaties, gevoelens en gedachten.

In dit artikel ga ik ervan uit dat een emotie door deze drie aspecten wordt gekenmerkt en zal ik trachten deze zo helder mogelijk te beschrijven. Glasheldere definities van de centrale begrippen zijn dan natuurlijk ideaal, maar eenduidigheid in de terminologie is in de literatuur vooralsnog ver te zoeken: affect, emotie of gevoel worden als inwisselbare termen gebruikt. Zo schrijft Rycroft (1968) in zijn psychoanalytisch woordenboek enerzijds: 'Affect: a general term for feelings and emotions' (p. 3) en anderzijds: 'Emotion: a state of both body and mind consisting of a subjective feeling.... which is accompanied by expressive behaviour or posture and by physiological changes. Psychoanalytic theory tends to assume that emotions are affects, i.e. that they are quanta of energy attached to ideas' (p. 42). Enerzijds verbindt Rycroft affect dus met kwantiteiten driftenergie, anderzijds is affect ook een algemene term voor emotie of gevoel. De vele auteurs die in dit artikel worden aangehaald, kiezen ook een eigen terminologie. Vooralsnog wil ik volstaan met een omschrijving van de begrippen, die de status hebben van afgesproken taalgebruik. In dit artikel duid ik met 'arousal' de lichamelijke, biologische verschijnselen van een emotie aan, met 'cognitie' de denkende verschijnselen en met 'gevoel' de beleavingskant. Daaruit wordt een belangrijk uitgangspunt duidelijk: een emotie heeft een gevoelsmatig, een denkend en een lichamenlijk aspect. Zij ontstaat door het samengaan van een momentaan beleefde arousal met de associaties bij eerdere ervaringen van die arousal (Basch 1976). Vooruitlopend op de conclusie aan het einde van de volgende paragraaf is met Van Leeuwen (1987, p. 8) te stellen dat 'voelen, als evalueren, cognitie impliceert' en dat 'gevoelens worden geconstitueerd door een object, dat ze, in interactie met de omgeving, weer zelf constitueren.' In modieuze termen

gevat: er is een voortdurend interactief proces tussen voelen, cognitie en arousal waarin de mens actief zijn wereld construeert. Nathanson (1990, p. 98) zegt in zijn *Project for the study of emotion* over de relatie tussen arousal en voelen cryptisch: 'Affect is biology, but emotion is biography.'

In de volgende paragraaf beschrijf ik de drie componenten van een emotie afzonderlijk, daarmee de contouren schetsend voor de discussie. Aansluitend schets ik enkele uitwerkingen daarvan naar de metatheorie en de klinische theorie.

Drie componenten van een emotie

Gevoel Het is belangrijk voelen niet als een geïsoleerd fenomeen te zien dat op zichzelf zou kunnen bestaan, maar steeds te verbinden met degene die het gevoel beleeft. In deze paragraaf wordt het gegeven dat een gevoel door iemand beleefd wordt, vormgegeven door gevoel steeds te verbinden met iemand die voelt, kortom door te spreken over een Zelf. Ook is het zo dat op het moment dat we spreken of schrijven over gevoel, we ons denken en de taal erbij betrekken. Immers, door een gevoel te benoemen geven we betekenis aan wat we beleven, en voelen is zo onlosmakelijk verbonden met taal. Niet-benoemde, maar wel ervaren gevoelstoestanden kunnen we alleen beschrijven door er een concept mee te verbinden (bijvoorbeeld het begrip 'holding'). Vanuit de psychoanalytische optiek is over taal en gevoel geschreven door bijvoorbeeld Schafer (1976) en Lacan (1977), maar ook vanuit de cognitieve psychologie is de relatie van denken en voelen beschreven zoals in de volgende paragraaf weergegeven.

Door Spezzano (1993) wordt een aantal typisch psychoanalytische opvattingen over gevoel beschreven, die uitgangspunten kunnen zijn voor een psychoanalytische emotietheorie. Psychoanalytici gaan ervan uit dat het mogelijk is een gevoel te hebben zonder dat zelf actief te ervaren: we 'zijn' op dat moment gewoon in een gevoelswereld. Die gevoelens kunnen onbewust zijn en blijven en niet alle gevoel hoeft altijd behandeld te worden door het bewust te maken. Dat lijkt me ook reuze vermoeiend. We kunnen een gevoel ook bewust of onbewust afdekken of vervangen door een ander gevoel, waarmee naar het principe van de afweermechanismen wordt verwezen. Afweer van een gevoel dient om zich beter te voelen of om een nog vervelender gevoelstoestand dan de huidige te vermijden. Soms veranderen we bewust denkend of motorisch handelend onze gevoelens, maar soms kunnen gevoelens ook gereguleerd of uitgedoofd worden door allerlei acties zonder dat die iets bijdragen aan het begrijpen van die gevoelens of aan de competentie ze te hanteren. In bovenstaande uitgangspunten zal iedere psychoanalyticus zich herkennen; dagelijks werken we met onbewust, afgeweerd of geageerd gevoel.

In het klinische werk is het belangrijk steeds te beseffen dat wie gevoelens kenbaar maakt, zijn meest intieme informatie prijsgeeft. Hierin ligt ook de

reden dat de therapeut de patiënt zo min mogelijk belast met eigen gevoelens, tenzij ingebed in een heldere interpretatie. Wellicht vanzelfsprekend, maar toch is het goed er expliciet van uit te gaan dat een luisteraar gevoelens kan herkennen in de verteller die deze zichzelf niet bewust is. Dit geldt voor de analyticus die naar de analysant luistert, maar evenzo 'kennen' onze analysanten onze gevoelswereld en resoneren zij op die kennis. Tenslotte gaat Spezzano er ook van uit dat het gevoel op een bepaald moment de vraag oproept naar actie in het volgende moment.

In de bovenstaande psychoanalytische opvattingen over gevoel zijn veel elementen van de klinische theorie te herkennen: we werken tenslotte van uur tot uur met de tegenstelling bewust-onbewust, met afweermechanismen en we leggen voor wat de analysant zich nog niet bewust is. Over hoe gevoelens metapsychologisch gezien in de mens bestaan, worden met name vanuit de objectrelationele school heldere dingen gezegd. In een proces van wederkerige beïnvloeding leiden subjectieve ervaringen en psychische representaties tot het ontstaan van een psychisch apparaat. Dit laatstgenoemde bepaalt de belevingscontext van volgende ervaringen. Het functioneren van het psychisch apparaat wordt geëvalueerd op basis van gevoelstoestanden als veiligheid en welbevinden. Sandler (1985a) noemt dit fenomeen 'bezetting met gevoelswaarde': mentale representaties worden bezet met een bepaalde gevoelstoestand en die is de maat voor positieve of negatieve aantrekkelijkheid voor de voelende persoon. Objecten worden niet bezet met libido maar met gevoel en hebben dus betekenis. Sandler spreekt dan ook niet meer over driften maar over wensen die de persoon motiveren. Het Ik verdedigt zich tegen negatieve gevoelens, maar gebruikt ze ook: gevoelstoestanden reguleren het mentale functioneren, motiveren de afweermechanismen, die op hun beurt de beleving veranderen en weer leiden tot nieuwe wensen.

In de twee voorafgaande alinea's heb ik, Sandler volgend, geschetst dat gevoelens een belangrijke plaats innemen in het mentale functioneren. Maar over welke gevoelens hebben we het dan? Het is niet mogelijk een inventarisatie van gevoelens te maken die recht doet aan de gevarieerdheid van het gevoelsleven zoals we die in de psychoanalytische praktijk tegenkomen. Lijstjes van al dan niet aangeboren gevoelens doen toch al gauw denken aan de droomwoordenboeken met vastgelegde betekenissen. Toch is het ook wel zinvol uitspraken te doen over gevoelens die relatief centraal staan in de klinische theorie en richting kunnen geven aan ons handelen als therapeut.

Met name in de vroege ontwikkeling wordt de basis gelegd voor het gevoel van veiligheid en welbevinden dat we kunnen ervaren in de interactie met en de hechting aan de primaire verzorgers. Die gevoelstoestand kan verinnerlijkt worden in de ontwikkeling van het Zelf of in de objectrepresentaties. Door veel auteurs wordt die toestand centraal gesteld als zeer motiverend; het wegvallen ervan roept zeer heftige gevoelens op. Dit gevoel is zo

duidelijk bestanddeel van een emotie: het samengaan van het lichamelijk ervaren van welbevinden met een evaluatie van het gevoel van veiligheid, dat het mag blijven bestaan. Spezzano (1993) ruimt naast veiligheid ook plaats in voor het hiermee verbonden gevoel zichzelf te kunnen redden, dat door Klein (1975) is uitgewerkt naar gevoelens en fantasieën van almacht. In de dagelijkse praktijk is Ikversterking soms ook het wakker maken van de lijfelijke ervaring echt op jezelf te kunnen bestaan, genoeg te hebben aan jezelf. Ontwikkelingspsychologisch gezien is eveneens de emotie belangrijk die door Tomkins (1962, 1963) wordt aangeduid als interesse of opwinding. Die gevoelstoestand van het kleine kind dat wil onderzoeken, is een elementaire motivator voor creativiteit. Winnicott (1965) noemt dit 'het spontane gebaar'. Dit gevoel is nodig om van een analyse te kunnen profiteren.

De bovenstaande gevoelens heb ik iets meer belicht, omdat deze in de psychoanalytische theorievorming vanuit het driftmodel met de nadruk op seksuele en agressieve driften nog relatief weinig expliciet een plaats hebben gekregen. We kunnen tot nu toe makkelijker uit de voeten met gevoelens als angst, schuld, schaamte, woede, haat, verdriet, jaloezie, verliefdheid, en dergelijke.

Cognitie Een van mijn analysanten beschreef een felle discussie met een enthousiaste deelneemster aan een cursus positief denken. Mijn analysant was verontwaardigd. Zijn collega dacht door anders te leren denken haar problematische gevoelens in vier weekeinden eens en voor altijd te kunnen veranderen, terwijl hij na drie jaar analyse al lang wist dat dat zo niet werkte: 'Je moet toch eerst je gevoel herkennen en de conflicten oplossen en dan verandert het denken daardoor toch vanzelf. Het gevoel is er toch altijd eerst!' Blijkbaar had ik hem in die drie jaren die impliciete theorie duidelijk gemaakt. Nu durf ik dat niet meer zo te beweren.

Het is daarentegen mijn stellige indruk dat er in de psychoanalytische literatuur een traditie is zich verre te houden van inzichten uit andere therapeutische scholen zoals de directieve en de gedragstherapie (en de rogeriaanse gesprekstherapie). Waar dat emoties en gedragstherapie betreft is dat ook niet zo vreemd, omdat leertheoretici op hun beurt traditioneel vooral aandacht hebben voor de cognitieve mechanismen van een emotie, meer dan voor het gevoel. Zo schrijven Korrelboom en Kernkamp (1993, p. 135) in hun recente handboek voor gedragstherapie nog voorzichtig: 'In de huidige gedragstherapie is men, over het algemeen, niet meer "bang" voor emotie en gevoel, al blijft het streven naar objectiviteit relatief groot.' Anderzijds zijn er ook stromingen als de Rationeel Emotieve Therapie van Ellis (1962), waarin ruim plaats wordt gemaakt voor gevoelens.

Vanuit de cognitieve psychologie zijn er volgens Beijk (1982) uitspraken gedaan over emoties die een waardevolle aanvulling op het psychoanalytische denken kunnen vormen. In een uitgebreide bespreking van het proef-

schrift van Wegman over psychoanalyse en cognitieve psychologie betoogt de psychoanalyticus Beijk dat met name in de attributietheorie zinvolle uitspraken worden gedaan over de wijze waarop mensen gedrag toeschrijven aan onderliggende oorzaken. Zo bepaalt bijvoorbeeld het feit of mensen toeschouwer zijn of actor in een situatie of ze deze meer verklaren met situationele factoren dan met dispositionele factoren. Veel van wat analytici veronderstellen wordt beschreven of herontdekt in de cognitieve psychologie. In een artikel in *Psychoanalytisch Forum* pleit Beijk (1985) voor een nauwere integratie van de psychoanalyse en de cognitieve psychologie. Naar mijn weten is in de Nederlandse psychoanalytische wereld deze suggestie niet verder opgepakt.

Bij meerdere auteurs, waaronder Lazarus (1982) en Frijda (1988), staat cognitieve schatting centraal, waarmee aan het denken een belangrijke plaats wordt toegekend. Voortdurend worden nieuwe gebeurtenissen geëvalueerd aan de hand van bestaande cognitieve schema's (representaties van ervaringen met gedrag, waarnemingen en gedachten). De interactie tussen een nieuwe gebeurtenis en een reeds bestaand schema leidt tot waarnemen, begrijpen en organiseren van onze omgeving. De aanname van het bestaan van persoonlijke schema's en het persoonlijke evalueren maakt duidelijk waarom ieder mens uniek is in zijn psychische organisatie en hoe verschillen in emoties kunnen worden verklaard.

Emoties zijn dan op te vatten als weerspiegelingen van dat voortdurende schattingsproces in de omgang van iemand met zijn omgeving. De cognitieve schatting bepaalt niet alleen de kwaliteit en intensiteit van de emotie, maar vormt ook de basis voor de activiteiten die gekozen worden om ermee om te gaan. Op hun beurt leiden die weer tot emotionele reacties doordat ze op verschillende manieren de voortgaande relatie van de persoon met zijn omgeving veranderen. Zo ontstaat een doorgaande beweging van cognitieve schatting, gevoel, aansluitende informatieverwerking, herschatting, gevoel, enzovoort (al dan niet samengaan met daadwerkelijk handelen).

Stein (1991) concludeert hoopvol dat een zekere toenadering tussen cognitief psychologische en psychoanalytische gedachtegangen mogelijk is. In de cognitieve psychologie ziet zij een beweging naar acceptatie van een (psychoanalytisch) conflictmodel en is er meer acceptatie van de mogelijkheid dat de schatting onbewust kan zijn. In dit verband is ook de publicatie van een onderzoeksgroep van de universiteit van Michigan interessant waarin een experimenteel onderzoek wordt beschreven naar bewuste en onbewuste processen vanuit zowel psychoanalytische, cognitieve als neurofysiologische optiek (Shrevin e.a. 1996). De resultaten van dit onderzoek zal ik verder niet bespreken omdat ze niet het onderwerp van dit artikel betreffen, maar de onderzoeksopzet is fascinerend vanuit de gedachte over geïntegreerd onderzoek. Onderzoekspersonen werden psychoanalytische diagnostische interviews en psychologische tests afgenomen, waarna

meerdere beoordelaars onbewuste conflictgebieden formuleerden. Deze werden de proefpersonen vervolgens aangeboden in een cognitief psychologisch experiment waarbij werd uitgegaan van subliminale waarneming. Daarbij werden tegelijkertijd neurofysiologische metingen verricht.

De idee dat emoties kunnen worden afgeweerd, bijvoorbeeld middels cognities, vindt meer ingang. Kenmerkend voor de psychoanalytische klinische benadering blijft de nadruk op het toelaten van gevoelens in het denken, erover te praten en deze niet zozeer via doen of gestuurd denken te reguleren, zoals in de gedragstherapie of in de RET het geval is. Ook is het typisch des analyticus' te vinden dat het beter is zelf je emoties innerlijk te reguleren dan daar anderen voor nodig te hebben (Spezzano 1993).

Arousal In de inleiding heb ik de term arousal gereserveerd voor de lichamelijke verschijnselen die met een emotie zijn verbonden. Daarbij is te denken aan de relatie tussen hersenactiviteit en emoties (zie bijvoorbeeld Damasio 1994), maar ook aan aspecten als hormonale of fysiologische veranderingen (zie voor een beknopt, helder overzicht Frijda 1988). Dergelijke veranderingen worden in verband gebracht met het adaptieve karakter van emoties: ze vormen een lichamenlijk substraat voor het functionele, activiteitsgerichte aspect van een emotie. In het kader van dit artikel is het niet dienstig al die verschijnselen te beschrijven en ik beperk me tot het noemen van enkele voorbeelden die voor een psychoanalytische theorievorming interessant zijn.

Voor de psychoanalyticus die emoties bestudeert, zijn bevindingen van biologische onderzoekers zoals bijvoorbeeld Hofer (1990) zeker interessant omdat ze exemplarisch zijn voor onderzoeken die enerzijds mijlenver van onze psychoanalytische bank staan, maar anderzijds aspecten van de werkelijkheid beschrijven waar we impliciet voortdurend aan refereren. Hofer observeerde de corticale reacties van jonge pups op voeding en van jonge ratjes op scheiding van hun moeder. Hij concludeert dat in de hersenen geheugensporen van arousal te traceren zijn. Deze beschrijft hij met behulp van het begrip 'toestandsorganisatie': het substraat van de emotie is te zien in een karakteristieke functionele organisatie van de toestand van het centrale zenuwstelsel. Al vroeg in de ontwikkeling bestaan er neurofysiologische substraten van eenvoudige positieve en negatieve emoties, aldus Hofer. Extrapolerend naar de menselijke cerebrale responspatronen in emotionele situaties stelt Hofer dat deze zich ontwikkelen in een interactief proces van fijne afstemming tussen moeder en kind, waardoor het kind gaandeweg de mogelijkheid krijgt zijn eigen arousalprocessen te reguleren. Met dergelijk onderzoek wordt bijvoorbeeld de hechtingstheorie van Bowlby onderbouwd.

Over onderzoek als dat van Hofer doordenkend, komt ook de vraag naar voren of dergelijke arousalpatronen van emoties aangeboren dan wel aangeleerd zijn. Brown (1993) vat de literatuur hierover samen en stelt dat de

mogelijkheid emoties te uiten waarschijnlijk aangeboren is, maar dat de mogelijkheid emoties te ervaren zich ontwikkelt tijdens de groei van pasgeborene naar volwassene. Een klassieke en in psychoanalytische literatuur veel aangehaalde studie naar aangeboren mogelijkheden emoties te uiten is het werk van Tomkins (1962, 1963). Hij bestudeerde gezichtsuitdrukkingen van zeer jonge kinderen en concludeerde dat we toegerust zijn met een repertoire van specifieke, geprogrammeerde responspatronen. Deze bestaan hoofdzakelijk uit combinaties van verschillende gezichtsspieren, maar ze zijn ook verbonden met inwendige reacties. Deze patronen hebben duidelijk een adaptieve functie: ze maken de verzorgende omgeving duidelijk dat ze afstemming willen op een bepaalde behoefte. Hoewel aangeboren, verfijnen ze tijdens de ontwikkeling. Tomkins beschrijft een aantal primaire gezichtsresponspatronen, die samengaan met specifieke emoties en die kunnen voorkomen in een vorm met lage en met hoge intensiteit.

In het algemeen wordt in de literatuur de nadruk gelegd op het communicatieve karakter van dergelijke aangeboren en zich verder ontwikkelende patronen. Het is een relatief kleine stap naar de beschrijving van de babyontwikkeling door Stern (1985): de emotionele hechting van het kind aan de moeder vindt plaats middels reeksen van wederzijdse uitwisseling van blikken en uitingen van positieve of negatieve emoties. Door die voortdurende wederzijdse uitwisseling realiseert het kind zich meer en meer dat eigen emotionele uitingen en gedragingen reacties bij anderen oproepen en leert hij ook over oorzaak-gevolgredeneringen. Stern (1990) veronderstelt dat de pasgeborene vooral de taak heeft steeds de innerlijke toestand van spanningsopbouw en spanningsontlading te evalueren en daarop te reageren. Anders dan vaak werd gedacht is niet de ontlading op zich bepalend, maar de kwaliteit van de subjectieve beleving van bijvoorbeeld het motief, de waarneming of de motorische actie. Terzijde zij opgemerkt dat dit zou leiden tot een modificatie van het klassieke driftmodel, waarin voornamelijk ontlading als lustvol wordt gezien.

In deze paragraaf is beschreven dat een emotie gevoelsmatige, cognitieve en lichamelijke aspecten heeft. In een psychoanalytische theorie zal het eerstgenoemde vanzelfsprekend de meeste aandacht krijgen met een zekere aandacht voor cognities. De concrete lichamelijke aspecten zullen veelal perifeer blijven omdat we nu eenmaal voornamelijk geïnteresseerd zijn in de subjectieve beleving daarvan. Het is interessant de uitgangspunten die nu zijn geformuleerd nogmaals op te pakken en te relateren aan de meta-theorie en de klinische theorie.

Theoretische implicaties

In de inleidende paragraaf werd Van Leeuwen (1987) geciteerd, die licht provocerend stelt dat angstgevoelens eenvoudiger te begrijpen zijn als ze niet met de bestaande metapsychologie in verband

worden gebracht. We zouden ons bij die geconstateerde onbegrijpelijkheid kunnen neerleggen, maar mij lijkt het interessant te onderzoeken welke theoretische bijstellingen kunnen bijdragen aan grotere congruentie van meta- en klinische theorie over emoties.

Metatheoretische overwegingen Een eerste overweging op metatheoretisch niveau betreft de tegenstelling in het denken over emoties vanuit het klassieke driftmodel ten opzichte van meer recente opvattingen vanuit de Zelf-psychologie of de objectrelationele school. Grof geschetst, worden in de klassieke theorie gevoelens nu eens opgevat als een (passief) restverschijnsel van energieophoping, dan weer als een (actief) signaal van Ik-activiteit. In het gebruik van een term als driftderivaat herkennen we dit duidelijk: het waargenomen gevoel wordt beschouwd als een bewerkte vorm van een seksuele of agressieve drift. Gevoelens blijven in de theorievorming lang gekoppeld aan signaalangst (Freud 1926). Dit maakt inzichtelijk dat afweer van gevoel adaptief en functioneel is, maar de idee dat het uiteindelijk de driften zouden zijn die de afweer mobiliseren, blijft problematisch. Ook de centraliteit van de agressieve en seksuele driften, door Stein (1991) uitgebreid beschreven, is lastig omdat we er de grote variëteit van gevoelens die we in de spreekkamer tegenkomen niet mee kunnen verklaren. Ook de overstap van de onpersoonlijke driften seksualiteit en agressie naar de individuele motivaties is theoretisch maar moeilijk te maken.

In de hedendaagse biologie wordt het model van seksuele en agressieve driftenergie dat in het begin van deze eeuw gangbaar was niet meer onderschreven en anno 1997 heeft dit als verklaringsmodel voor een psychoanalytische theorie dan ook te weinig fundament. De huidige opvatting over driften is veelmeer dat zij aangeboren naar verandering strevende aanzetten zijn die wel een zekere richting geven, maar niet het proces vastleggen in het psychisch apparaat voor overleving van het individu (Basch 1991).

Brenner (1982) stelt, schrijvend over afweer en gevoel, dat als we vinden dat niet-welbevinden voorafgaat aan angst, het logisch is dat die eerstgenoemde emotie verantwoordelijk is voor afweer en voor conflict. Hij stelt dat er voortdurend sprake is van compromisvorming en dat ieder gevoel op zichzelf een compromis is. Interessant is de gevolgtrekking dat afweermechanismen gemobiliseerd worden door emoties en niet hoofdzakelijk door driften. Kernberg (1990, p. 178) formuleert het als volgt: 'Feitelijk is het klinisch gezien steeds zo dat als we wijzen op het gebruik van een drift om een andere drift af te weren, we eigenlijk verwijzen naar de afweerfunctie van een gevoel ten opzichte van een ander gevoel.'

Ook Sandler (1985b) meent dat de afweer door gevoelens wordt gemobiliseerd. Hij stelt de relatie tussen wensen en gevoelens centraal in plaats van die tussen driften en gevoelens. Driften zijn naar zijn mening hypothetische constructies, terwijl wensen concrete gevoelens bevatten, benevens

Zelf- en objectrepresentaties. Gevoelens zijn motiverend en zijn onlosmakelijk verbonden met het Ikfunctioneren (met name het gevoel van veiligheid). De biologische driften agressie en seksualiteit krijgen dan een eigen, meer bescheiden plaats: voor het nastreven en bewerken van een bepaalde emotionele toestand vormen zij functionele mogelijkheden tot activiteit (Spezzano 1993).

Het loslaten van het driftmodel maakt het nodig een aantal concepten opnieuw te bezien. Wat betekent dit bijvoorbeeld voor ons begrip van sublimatie, neutralisatie en regressie in dienst van het Ik? Als kunstzinnige uitingen niet meer hoofdzakelijk resulteren uit getransformeerde seksuele en agressieve driften, waaruit ontstaan ze dan nog meer? Welke gevoelens motiveren tot het schrijven van een artikel of tot muziek maken?

Ook narcisme kan vanuit een emotietheorie worden beschreven en dat biedt wellicht meer houvast dan vanuit het driftmodel een libidineuze bezetting van het Ik te postuleren. Spezzano (1993) beschrijft het narcisme vanuit een samenspel tussen gevoelens van opwindning, veiligheid, relationele afstemming en competentie. Een voorbeeld van zijn zienswijze is de zo herkenbare typering dat de primaire emotionele bron van de neiging tot idealiseren is dat de narcistische persoon in de ander de opwindning ziet die hij niet langer in zichzelf kan vinden (p. 156). Dergelijke omschrijvingen brengen metapsychologische beschouwingen over narcisme en de klinische praktijk dicht bij elkaar.

De boven beschreven zienswijze op emotie, driften en conflicten is nauw verbonden met een volgend netelig metatheoretisch punt: het structurele gezichtspunt. In het *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse* werd door Ladan (1996) een discussie aangezwengeld over Brenners these dat het conflict tussen veiligheid en niet-welbevinden centraal staat en niet het conflict tussen het Es, Ik en Boven-Ik. De Blécourt (1996, p. 24) reageerde verontrust dat met dit badwater het kind wordt weggegooid en vraagt zich onder andere af: 'Mijn gevoel zegt dat de moderne conflicttheorie, die in strijd is met het structurele model, ... ruim vijftig jaar na Freuds overlijden, zal leiden tot diens decapitatie.' Onthoofding van de grondlegger is in dergelijke discussies echter helemaal niet aan de orde: de geniale vondsten van Freud blijven geniaal, ook al zien we sommige zaken nu anders. Hoe die discussie ook verder zal gaan en tot welke theoretische veranderingen dit zal leiden overzie ik niet. Ik denk wel dat centraal blijft dat er een domein is van meestal onbewuste emoties, die in (on)bewust conflict kunnen zijn; een conflict dat door het Ik, door een belevend persoon opgelost moet worden. Een deel van die conflicten kan bestaan doordat de wensen elkaar uitsluiten, een ander deel van die conflicten kan bestaan doordat de mens niet kan kiezen tussen het vasthouden aan de ingeperkte, maar in zekere mate ook veilige oude objectrelaties aan de ene kant en andere meer vrije, maar vooralsnog onveilige objectrelaties aan de andere kant (vergelijk Kris' convergente en divergente conflicten, 1985).

Een ander concept dat onder theoretisch vuur komt te liggen, is het karakter. Vanuit een emotietheorie beschrijft Spezzano (1993, p. 183) het karakter als 'de "container" en regulator van iemands emoties, de som van al die intrapsychische en interpersoonlijke manieren waarop iedereen een zo goed mogelijk uitgebalanceerd emotioneel leven probeert te bereiken als hij zich maar voor kan stellen' (vertaling FS). In de overdrachtsrelatie wordt het karakter middels de emotionele patronen die zichtbaar worden, bewerkbaar. Sprekend over karakter en emoties is ook van belang in te gaan op stemmingen omdat 'de analyse van typische emotionele responsen en stemmingen de weg vormt naar de analyse van het karakter' (Blum 1991, p. 284). Een depressieve stemming, een zelfverwijtende stemming en dergelijke zijn de psychologische structuren die emoties binden en een genetische relatie hebben met onbewuste vroege ervaringen. Ze doordringen alle gebieden van het psychische functioneren. 'Ergens voor in de stemming zijn', als tegenovergesteld aan 'ontstemd zijn', geeft de ervaring weer dat er een overeenstemming is tussen een bepaalde gevoelskleur, de bepaalde activiteit en de specifieke voorstellingsprocessen (Weinshell 1970). Stemmingen krijgen waarschijnlijk hun eerste neerslag in de vroege ontwikkeling en oefenen als complexe, gevoelsbeladen compromisformaties grote invloed uit op de breedte, uiting en regulatie van specifieke emoties. Opmerkelijk is hier de tegenstelling tussen de psychoanalytische literatuur en het dagelijks taalgebruik: in het laatstgenoemde is een stemming juist een voorbijgaand iets.

Het gaat in het kader van dit artikel te ver het concept van karakter en stemming verder uit te diepen, maar de tegenstelling is zichtbaar met het klassieke uitgangspunt dat karakter vooral de uiting van de kenmerkende afweer van (fase-specifieke) onlustgevoelens en angsten is. Door karakter op deze andere wijze te typeren wordt inzichtelijk dat de klassieke opvatting van een psychoanalyse als een proces van weerstandsanalyse is verschoven naar een onderneming van twee mensen waarin zowel weerstanden en conflicten worden geduid als ook door interpretaties over en neerslag van de beleving van de interactie tussen analyticus en analysant veranderingen van het Zelf plaatsvinden (of van de objectrepresentaties). Spezzano's omschrijving van het karakter volgend, veranderen in een analyse de onbewuste emotieregulerende structuren van de patiënt: oude conflicten worden opgelost.

Overwegingen bij de klinische theorie Het is interessant te zien hoe de gangbare dagelijkse praktijk goed kan worden weergegeven vanuit de boven beschreven opvattingen over emoties. Meneer Jansen, al lange tijd in wekelijkse psychotherapie onder andere wegens ernstige studieproblemen, raakt meer en meer vermoeid door een chronisch gebrek aan slaap. Na uitgebreid overleg met mij bezoekt hij zijn huisarts voor medicatie. Goed beargumenteerd doet hij daar zijn verhaal, maar laat zich uiteindelijk

afschepen met een plantenextract. Graag wil hij dan toch maar een recept van de RIAGG-psychiater, want zo schiet het dus niet op. Ik houd dat af, bespreek met hem wat er in dat gesprek is gebeurd en meneer Jansen besluit (met gevoelde druk van mij) een nieuwe afspraak met de huisarts te maken. In de daaropvolgende zitting meldt hij de hele week van slag te zijn geweest. Kwaad. Zijn partner wilde niet voor hem zorgen, een beoogd docent wilde zijn scriptie niet begeleiden, ik gaf hem geen medicatie via de RIAGG. Hij voelde zich razend en dacht steeds: 'Ik doe niet wat u wilt, ik doe helemaal niets.' Kort voor die tweede zitting veranderde de woede van karakter en dacht hij: 'Stik toch, als u niet voor me zorgt, dan regel ik het zelf wel', maakte een nieuwe afspraak bij de huisarts en kreeg de gewenste medicijnen. Meneer Jansen, die al jaren worstelt met het voelen van kwaadheid, en zeker op mij, kan nu die (deels al weer opgeloste) kwaadheid in de therapie brengen. Hij schrikt heftig als hij zich plots de destructieve kwaliteit van zijn boosheid in die eerste helft van die week bewust wordt. Vanuit het woedende gevoel in de overdracht maak ik een genetische duiding naar zijn woede op moeder, die het ook zo in de gewone zorg liet afweten. Dan valt meneer Jansen echter stil, laat mijn duiding voor wat hij is en zegt dat hij die week ook zo verdrietig was: 'Maar dan ben ik dus zelf verantwoordelijk voor dat passieve, teruggetrokken gevoel.'

In dit vignet wordt een belangrijk aspect van het klinisch werk zichtbaar: bewustwording van de onbewuste gevoelens en daarmee bewustwording van hun 'eigenheid'. Steeds zijn we eropuit de patiënt zich verantwoordelijk te doen voelen voor zijn emoties, zodat hij die zich meer en meer toe-eigent en zich bewust wordt van eventuele conflicten daartussen. Daarbij is het soms moeilijk voor een patiënt zich niet schuldig te voelen over de psychische wereld die hij zich heeft geschapen. Voor veel patiënten is er nogal eens een spanningsveld tussen dat schuldgevoel en de therapeut die welwillend spreekt over verantwoordelijkheid (Spezzano 1993). Ook streven we ernaar dat de patiënt zich zijn dromen toe-eigent: 'Het zijn toch uw beelden, die u maakt' of projecties te duiden: 'Maar er is in ieder geval een iemand in deze kamer die denkt dat er iemand kwaad is.' Zonder schuld toe te kennen, kan de analyticus zijn patiënt op een empathische toon voorleggen 'hoe het voor hem is, dat hij zich in zo'n positie manoeuvreert' en vragen of dat 'ook de manier is waarop hij zichzelf wil beleven.' De laatste toevoeging komt met name in een steunend-structurende therapie aan de orde. Dit sluit aan bij de door Kohut ingeslagen weg, aldus Basch (1991), waarbij de analyticus soms actief moet interveniëren om de patiënt te laten zien wat er niet is en door zijn activiteit eerst mobiliseert en dan interpreteert. De schaamte van de patiënt over zijn behoefte aan een emotionele respons kan ook de weg vrijmaken om vervolgens te onderzoeken hoe genetisch kan worden verklaard dat het gevoel geblokkeerd raakte. In mijn ervaring komt dit met name aan de orde bij het analyseren van stagnaties in de vroege ontwikkeling.

Hiermee raken we aan het cognitieve aspect, dat in de psychoanalytische theorievorming lang is verwaarloosd. Zoals in de tweede paragraaf is betoogd, zijn cognities een essentieel onderdeel van het emotionele leven en is het emotionele leven een voortdurende evaluatieve interpretatiecirkel van voelen en denken. De vraag naar wat voorafgaat en wat volgt, is daarbij een kip-of-eivraag. Inzichtgevende therapie is naar mijn idee een therapievorm waardoor de patiënt vat krijgt op zijn emotionele leven: hij leert meer te voelen en hij krijgt zicht op hoe die gevoelens op elkaar inwerken. Dat laatste is cognitief, maar wordt geschraagd door het voelen. Soms kan een steunend-structurende therapie ook inzichtgevend zijn als een patiënt zicht krijgt op de kwetsbare plekken van zijn gevoelsleven en leert bewust die plekken te vermijden. Een kenmerkend verschil tussen een psychoanalytische en een directieve therapie blijft het primaat van het gevoelsmatige; het bereiken van een veilig gevoel van competentie in de regulering van het emotionele leven is een belangrijke doelstelling van een inzichtgevende therapie.

Aantrekkelijk voor het denken over de dagelijkse praktijk is de door Tomkins genoemde emotie 'interesse/opwinding', een emotie die vitaal is voor creativiteit. Nathanson (1990) meent dat psychoanalytici met deze emotie slecht uit de voeten kunnen zolang zij interesse/opwinding nog beschouwen als gedeseksualiseerde libido, dus als een driftderivaat. Stern (1990) stelt vanuit een andere invalshoek het idee van opwinding centraal: de belangrijkste taak van een organisme is voortdurend de innerlijke staat van opwinding te evalueren en te reguleren. Denkend over waarom patiënten zoiets buitengewoon vervelends als een analyse of een therapie verdragen, is naast de lijdensdruk ook juist interesse zo'n motiverende factor. Ik probeer dat ook wakker te maken, 'paai' een patiënt vaak bijvoorbeeld door een confrontatie als volgt te introduceren: 'Dat is nou interessant. U vertelt dat u zo opziet tegen het bezoek aan uw schoonmoeder, maar tegelijkertijd vertelt u dat u haar zelf regelmatig belt. Hoe zou dat nou zitten?'

Een alledaags voorbeeld uit de praktijk van een wekelijkse, al twee jaar lopende therapie laat nog eens zien hoe vanuit een emotietheorie het interpreteren kan worden beschreven. Mevrouw Nieuwkerk is een zeer faalangstige vrouw, die met behulp van perfectionisme en forse afweer haar gevoelsleven onder controle houdt. Een aantal zittingen achtereen is ze net te laat gekomen en de afgelopen keer belde ze zelfs af omdat ze ervoor koos haar werkzaamheden af te maken. Ze benoemt het bevrijdende gevoel te laat te mogen komen, een zitting zelfs af te mogen zeggen, maar ook de boosheid die ze jegens mij voelde en zichtbaar maakte: 'Ik heb betere dingen te doen dan naar therapie te gaan.' Ze voelt dat het nu echt beter met haar gaat, ik voel aan dat ze mijmert over termineren en desgevraagd zegt ze inderdaad de afgelopen week zelfs al te hebben gedacht aan de afloop van de therapie. De week daarna is ze sterk teruggevallen in haar oude afweerpatronen. Zwijgend teruggetrokken wil ze dat haar vriend,

haar moeder en ook ik uit haar trekken wat er aan hand is, ze is zeer gespannen en piekert net als een tijd geleden voortdurend of ze de werkweek wel aan zal kunnen en zich wel voldoende zal kunnen ontspannen in het weekeinde. Ik ben verbaasd over de terugval en het duurt vrij lang tot dat ik een idee krijg over wat er aan de hand kan zijn. Ik leg haar voor dat ik denk dat de terugval onverwacht en daarom opmerkelijk is en dat ik me afvraag wat er aan de hand is. Ik weet dat ik de week daarvoor actief vroeg naar termineren, dat we bespraken dat zoiets weliswaar nog niet aan de orde is, maar dat ze nu wel heel duidelijk maakt dat termineren ook echt niet aan de orde kan zijn. 'Wellicht bent u ook kwaad op mij, dat ik het onvermijdelijke einde aanroerde. Maar stoppen betekent ook dat ik u laat gaan en dat u mij zal missen. En daarom bent u denk ik ook boos, omdat u me zou missen.' Mevrouw Nieuwkerk beaamt dat gevoel en wordt daarna verdrietig: ze moet er ook niet aan denken niet meer te komen.

In het vignet van de eerste zitting is de boosheid die wordt uitgeleefd in te laat komen en wegblijven verbonden met zowel autonomie ('Ik heb wel betere dingen te doen') als met afweer van het gevoel van hechting ('Ik heb gedacht over stoppen'). In de tweede zitting komt mijn te intrusief aankaarten van haar gedachten over stoppen aan de orde en de daardoor opgeroepen boosheid. Deze boosheid weert tegelijkertijd het gevoel af om mij te geven en de veiligheid van de therapie niet te willen kwijtraken.

Ten slotte

De twee bovenstaande vignetten zijn gekozen uit wekelijks psychotherapieën, maar zouden even goed betrekking kunnen hebben op materiaal uit psychoanalyses. Ik ben zo dicht mogelijk bij het emotionele materiaal gebleven en heb voor dit moment biografische gegevens en psychoanalytische reconstructies buiten beschouwing gelaten. In de vignetten wordt het analytische werk beschreven aan de hand van de gevoelens en de afweer daarvan. Ze zijn niet spectaculair maar wel illustratief voor de dagelijkse praktijk: er worden weinig of geen 'klassieke' duidingen of reconstructies maar voornamelijk gevoelsinterpretaties gemaakt. Toch zijn ze zeer analytisch: ze gaan over onbewuste gevoelens die conflicteren, die verankerd zijn in het karakter en die ook op een ander moment wel genetisch verbonden zullen worden. De twee vignetten illustreren de opvatting dat voelen en ook denken in ons vak centraal staan, dat ze hun neerslag hebben in het karakter en in de overdrachtsrelatie zichtbaar en bewerkbaar worden. De kern van mijn betoog is dat we naar een emotietheorie toe moeten waarin er een helder verband is tussen de gevoelens (en cognities) waarmee we dagelijks werken, de emoties die in de psychoanalyse/psychotherapie zichtbaar worden en de metapsychologische veronderstellingen.

Zoals in de inleiding al is gesteld, kan een veranderde opvatting over emoties de kloof tussen de klinische theorie en de metapsychologie overbruggen. Daarmee wordt wellicht de weg ingeslagen die Van Leeuwen (1973, p.

67) ook al aanduidde: 'Een structureel en economisch gezichtspunt van een veel lager abstractieniveau lijken mij voor de analytische praktijk wel van nut; de structuur is dan die van interactie- en motivatiepatronen (in hun genetische gelaagdheid); de economische vraag zou zijn: wat is hier lustwinst, welke onlust wordt vermeden – waar natuurlijk onbewuste voorstellingen en fantasieën (dus cognitieve factoren) sterk in betrokken zijn.' Daarbij uitgaan van de klassiek freudiaanse opvatting over het drift-model levert forse theoretische problemen op, waarvan een aantal hierboven al is besproken. Zonder al het voornoemde op voorhand overboord te willen zetten, is duidelijk dat een herziening van de theorie nodig is om de inzichten van de objectrelationele school, maar ook die van Winnicott, Bollas of Modell te kunnen incorporeren. Laatstgenoemde beschrijft fascinerend hoe psychoanalytische observaties en neurobiologische theorie kunnen worden verbonden in een theorie over het Zelf (Modell, 1993). Zijn boek laat helder zien hoe met behoud van de analytische identiteit in de theorievorming inzichten uit andere wetenschappen kunnen bijdragen aan het verklaren van klinische observaties.

Verschillende versies van dit artikel heb ik aan de redactie van dit tijdschrift en aan collegae voorgelegd en hun positieve kritiek heeft mij zeer geholpen dit artikel te schrijven. Zonder uitzondering werd die positieve kritiek ook vergezeld door reacties die uiteenliepen van een milde vraag of ik niet te veel overhoop haalde tot vrij defensieve reacties met als conclusie dat ik wel over emoties kon schrijven maar dat ik met mijn handen van de gangbare theorie moest afblijven. Ook was een terugkerend geluid dat men vreesde dat de psychoanalyse zou verworden tot een 'psychoanalytische gedragstherapie' door het binnenhalen van cognities. Ik deel die vrees niet en ervaar sterk de eigenheid van het psychoanalytische gedachtegoed zoals die zichtbaar wordt in de theorie over ontwikkeling en persoonlijkheid, de hantering van de overdracht en in de opvattingen over het onbewuste, conflicten en afweermechanismen. In momenten van twijfel daaraan denk ik dat het bijwonen van een gedragstherapeutisch congres of een gedragstherapeutische indicatiestaf op een RIAGG direct zichtbaar maakt waar ieders eigenheid in geworteld is. Mij lijkt een open theoretische discussie wel verfrissend, waartoe ik u als lezer graag uitnodig.

Literatuur

Basch, M.F. (1976), The concept of affect: a reexamination. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 24, p. 759-777.

Basch, M.F. (1991), The significance of a theory of affect for psychoanalytic technique. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 39, p. 291-301.

Beijk, J. (1982), De herontdekking van de

psychoanalytische denkbeelden in de cognitieve psychologie. *Tijdschrift voor Psychotherapie* 8, p. 203-216.

Beijk, J. (1985), De verhouding academische psychologie – psychoanalyse; de geschiedenis van een ambivalente relatie. *Psychoanalytisch Forum* 3, p. 6-24.

Blécourt, A. de (1996), Reactie op 'Gelezen'

van A. Ladan. *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse* 11 (6), p. 23-27.

Blum, H.P. (1991), Affect theory and the theory of technique. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 39, p. 265-289.

Brenner, C. (1982), *The mind in conflict*. International Universities Press, New York.

Brenner, C. (1994), The mind as conflict and compromise formation. *Journal of Clinical Psychoanalysis* 3, p. 473-488.

Brown, D. (1993), Affective development, psychopathology, and adaptation. In: S.L. Ablon, D. Brown, E.J. Khantzian, e.a. (eds), *Human Feelings. Explorations in affect development and meaning*. The Analytic Press, Hillsdale/London, p. 5-66.

Damasio, A. (1994), *Descartes' error: emotion. Reason and the human brain*. Grosset/Putnam, New York.

Ellis, A. (1962), *Reason and emotion in psychotherapy*. Lyle Steward, New York.

Freud, S. (1926), Remming, symptoom en angst. *Nederlandse Editie: Psychoanalytische Theorie* 3. Boom, Meppel/Amsterdam, p. 123

Frijda, N.H. (1988), *De emoties*. Bert Bakker, Amsterdam. (Oorspronkelijk *The emotions*, 1986).

Hofer, M.A. (1990), Early symbiotic processes: hard evidence from a soft place. In: R.A. Glick & S. Bone (eds), *Pleasure beyond the pleasure principle*. Yale University Press, New Haven, p. 55-78.

Kernberg, O. (1990), Hatred as pleasure. In: R.A. Glick & S. Bone (eds), *Pleasure beyond the pleasure principle*. Yale University Press, New Haven, p. 189-197.

Klein, M. (1975), *The Writings of Melanie Klein*. Volumes 1 - 4, editor: R. Money-Kyrle. Hogarth Press, London.

Korrelboom, C.W. & J.H.B. Kernkamp (1993). *Gedragstherapie*. Coutinho, Muiderberg.

Kris, A.O. (1985), Resistance in convergent and in divergent conflicts. *Psychoanalytic Quarterly* 54, p. 537-568

Lacan, J. (1977), *Ecrits*. (Translation: A. Sheridan). Norton, New York.

Ladan, A. (1996), Gelezen. *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse* 11 (2), p. 24-29.

Lazarus, R.S. (1982), Thoughts on the rela-

tion between emotion and cognition. *American Psychologist*, p. 1019-1024.

Leeuwen, W.F. van (1973), Het psychoanalytisch minimum. In: A.P.Cassee, P.E. Boeke & J.T. Barendregt (red.): *Klinische Psychologie in Nederland*, deel 1. Van Loghum Slaterus, Deventer, p. 56 - 79.

Leeuwen, W.F. van (1987), Het vanzelfzwijgende: gedachten over gevoelens. *Psychoanalytisch Forum* 5, p. 5 - 46.

Modell, A.H. (1993), *The private Self*. Harvard University Press, Cambridge/London.

Nathanson, D.L. (1990), Project for the study of emotion. In: R.A. Glick & S. Bone (eds), *Pleasure beyond the pleasure principle*. Yale University Press, New Haven, p. 81-110.

Rycroft, C. (1968), *A critical dictionary of psychoanalysis*. Penguin Books, London.

Sandler, J. (1985a), Towards a reconsideration of the psychoanalytic theory of motivation. *Bulletin Anna Freud Centre* 8: p. 223-244.

Sandler, J. (1985b), *The analysis of defence*. International Universities Press, New York.

Sandler, J. (1988), Psychoanalytic technique and 'Analysis terminable and interminable'. *International Journal of Psycho-Analysis* 69, p. 335-346.

Schafer, R. (1976), *A new language for psychoanalysis*. Yale University Press, New Haven.

Shrevin, H., J. Bond, L. Brakel, e.a. (eds) (1996), *Conscious and unconscious processes. Psychodynamic, cognitive and neurophysiological convergences*. The Guilford Press, New York, London.

Spezzano, C. (1993), *Affect in psychoanalysis. A clinical synthesis*. The Analytic Press, Hillsdale.

Stein, R. (1991), *Psychoanalytic theories of affect*. Praeger, New York.

Stern, D. (1985), *The interpersonal world of the infant*. Basic Books, New York.

Stern, D. (1990), Joy and satisfaction in infancy. In: R.A. Glick & S. Bone (eds), *Pleasure beyond the pleasure principle*. Yale University Press, New Haven, p. 13-25.

Tomkins, S.S. (1962), *Affect, imagery, consciousness*. Volume 1. Springer, New York.

Tomkins, S.S. (1963), *Affect, imagery, consciousness*. Volume 2. Springer, New York.

Weinshell, E.M. (1970), Some psychoanalytic considerations on moods. *International Journal of Psycho-Analysis* 52, p. 313-320.

Winnicott, D.W. (1965), *The maturational process and the facilitating environment*. International

Universities Press, New York.

Summary

Translation of the daily practice of psychoanalysis into metapsychological theory and vice versa, is often problematic. The need for a coherent theory of emotion in order to bridge the gap between the two levels of psychoanalytic discussion is urged. First, the three component parts of an emotion are described: feelings, long disregarded cognitions and physiological arousal. Metapsychological implications for the classical drive model and the concept of character are also discussed. Finally, clinical implications are illustrated by two vignettes.